

OLVASÓNAPLÓ

AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOM EGY VÁLTOZATÁRÓL

BÓRI IMRE: *Irodalmak — kölcsönhatások.*
Forum, Újvidék, 1971.

Sok mindennel vagyunk úgy, mint József Attila: »...már százezer éve nézem, amit meglátok hirtelen.« Mi is ezer éve nézzük, ismerjük, éljük és olvassuk egymás irodalmát, de csak most kezdünk meglátni bennük rég létező, de mindeddig rejtőzködő minőségeket és vonulatokat. A »littérature comparée« — úgy látszik — nem ismeri a befejezettséget, a lezártságot, a végérvényességet, s itt is a Sinkó Ervin-i »történi történelem« fogalma érvényes. Azért és abból az alkalomból emlékeztettünk erre, hogy megjelent egy könyvnyi tanulmány közös dolgainkról, amely az irodalomtörténet lezártnak hitt periratait tárgyalja újra és — sikerrel.

Az irodalomtudománynak azt a nálunk is művelt ágát, amelynek megközelítő tartalma a magyar és délszláv irodalmak és művelődési kölcsönösségek egyidejűségén vagy hasonlóságán alapuló vizsgálata, errefelé többféleképpen nevezik: kapcsolattörténetnek, összehasonlító irodalomnak, hatásvizsgálatnak, komparatiztikának stb. S ugyanígy különböznek a módszerek is, amelyekkel e kérdésekhez közeledünk: a filológia által felvetett problémáktól a kapcsolatok és hatások legszubtilisebb rétegeiig, a nemzeti kultúrák világáig a célok, a szemléletek, a szándékok és a válaszok nagy változatosságát láthatjuk annak bizonyosságaként, hogy sem metodológiai, sem tartalmi tekintetben nem hangoltuk egybe a kutatók és kutatások irányát, elképzelését. Komparatistáink alapállásában mégis van valami közös: az, hogy témáikat, kutatásaikat jobbadán a nemzeti irodalmi műveltséghez való tartozás szubjektív tudata határozza meg, aminek a módszerek is egyenes függvényei, akár akadémiai értekezésről, akár napi publicisztikai kommentárról van szó. Dolgozatainkból éppen ennek következtében még a tudománytörténet pozitívista korszakának kötelező tárgylagossága is hiányzik. Skerlić és néhány követője még fenntartás és politikai óvatosság nélkül mert értekezni a szerb nemzeti és irodalmi romantikáról szólva a magyar befolyás jelentőségéről a múlt század harmincas éveinek tárgyalásában, éppígy Petőfi és Jókai jelenlétéről a szerb lírában és prózában vagy éppen a szerb utánérzésekről a magyar népszínmű virágkorában, s hasonlóképpen Kazinczytól és Kölcseytől kezdve Horváth Jánosig minden magyar irodalomtörténész természetesen tartotta, legalábbis tudomásul vette, hogy a szerb népköltészet kitörülhetetlen nyomot hagyott a tizenkilencedik század magyar költészetében, nemcsak a »manír« szintjén, hanem költészetünk mélyebb rétegeiben, sőt Közép-Európa egész irodalmi térségében is, addig az utóbbi negyven esztendőben (szívesebben az utóbbi negyed évszázadról beszélnek) az autentikus és autochton irodalmi kultúrák határpórein, az »elsőbbségek«, az epigonizmus, az ősiség és utánzás, a kölcsönzések és átvételek bizonyító eljárásain töpren-

günk, a metrumok, hősök és motívumok mozgásirányának megállapításával bajlódunk, stilisztikai és filológiai mikrogondokkal foglaljuk le magunkat, miközben a nagy összefüggések felderítése, a balkáni—kelet-európai térséget egyaránt besugárzó és közösen átható irányok, mozgalmak, szellemi erjedések mintha kivesznének látókörünkéből helyt adva a szaktudomány — egyébként korántsem szükségtelen — mesterségbeli kérdéseinek. Innen aztán rendkívül nehéz, adott esetekben lehetetlen is, felemelkedni az egyetemesebb szemléletig, az általánosabb és átfogóbb problémák meglátásáig, arra a szintre, ahol vizsgálataink központjában már a nem az adaptálás és »hatás« kérdése áll, hanem a viszonyok és kapcsolatok komplexuma.

Az elmúlt negyed évszázad távlatából szemlélve tudományszakunk kérdéseit és tartalmi meghatározóit: eseményeit a legszigorúbb ortodoxiától a tárgy legszabadabb megfogalmazásáig igen nagy területen látjuk lejátszódni. A komparatiztika Lukács György-i elutasításától kezdve az »együttlétezés« Bori Imre-féle koncepciójáig egy roppant széles skála látványa tárul elénk, száz változatát és értelmezését nyújtva ugyanannak a fogalomnak. Lukács és iskolája 1948-ban még azzal utasítja el a komparatizmust, hogy az, ahogyan majd egy évszázada művelték, nem egyéb »balkáni provincializmusnál«, s hogy mind pozitivista, mind szellemtörténeti változatában idejét múlta; benne a polgári ideológia »örök emberi« tézisének fantomja él tovább, s az voltaképpen kísérlet arra, hogy »a konkrét társadalmi ember érzés- és gondolatvilágát egy nem létező »örök emberi szférába emeljük át«, megfosztva azoktól a gazdasági, történelmi, társadalmi tényezőktől, amelyek az irodalmi és szellemi életben elhatárolóan fontos szerephez jutnak, sőt elsődlegesek. E végső soron vulgáris nézetek hatottak oda, hogy az osztályharc elvont formuláival értelmezzünk olyan jelenségeket is, amelyek nem értelmezhetők azzal; hogy pl. a tizenkilencedik század irodalmában a felvilágosodás széles európai horizontját »a magyar társadalom ellentéteinek az 1764/5-i országgyűlés körüli eseményekben megmutatkozó élesedésével« helyettesítsük stb.

De a hazai példák is igen beszédesek. A Hungarológiai Intézet 1970 novemberében tartott magyar—dél-szláv komparatiztikai értekezletének tanulmányai számunkra e tekintetben igen elgondolkodtatók, és arra késztetik bennünket, hogy levonjuk belőle a szükséges következtetéseket. Fenntartva az értekezleten előadások legtöbbször kétségtelen értékét és szakszerűségét, s magának az értekezletnek a messzeható jelentőségét, meg kell állapítanunk, hogy:

1. a komparatiztika nálunk még ma is a legjobb esetben a »történelmi véletlen«, a pillanat által felkínált azonos vagy hasonló jelenségek regisztrálására szorítkozik, s megelégszik a paralelizmusok tudomásul vételével és leírásával;

2. az irodalmi és művészeti jelenségek értelmezésében a nemzeti nézőpont az egyedül mérvadó: a hasonlított és a hasonló nemzeti irodalom felőli egyirányú megközelítése;

3. a recepció, a hatás, a szövegpárhuzam, a befogadás, az adaptálás, általában a komparatiztika faktográfiai és deskriptív elemei és törekvései túlsúlyban vannak a szintézisikeresséssel szemben, viszont annak a kiderítése, hogy milyen társadalmi és szellemi szituációkkal, miféle feltételekkel és szükségletekkel állnak összefüggésben e jelenségek, mit képviselnek az átvételek és kölcsönzések egy-egy nemzeti közösség életében, mindez másodlagos kérdés;

4. a kelet-közép-európai szellemi térséget egységben látó vizsgálati módszer csak éppen járulékosan kap helyet kutatásainkban, holott ez — s nemcsak metodológiaiilag — rendkívül fontossággal járhat tudományszakunk számára.

Ez utóbbi szempont újabban főleg a magyarországi kutatók munkásságában jut kifejezésre (Klanczy, Varjas és mások), de ennek egy sajátos hazai értelmezése is megszületett Bori Imre egy újabb könyvével (*Irodalmak — kölcsönhatások*. Forum, 1971). Ez a nem nagy terjedelmű, de szemléleti elevensége és újdonsága miatt igen figyelemre méltó tanulmánygyűjtemény elsősorban a tárgy megközelítés-fonmája folytán látszik jelentősnek.

Nem szintézis ez abban az értelemben, hogy egyetlen fejlődéstörténeti ívre rajzolni fel a kapcsolatok alakulását az első érintkezésektől napjainkig, de adva van benne az irodalmi »együttlétezés«, pontosabban az »egymás irodalmában való organikus jelenlét« új, termékeny és termékenyítő látásmódja, azaz egy lehetséges szintézis módszertanilag új koncepciója. Nem a Németh László-féle »tejtestvérek« gondolata érlelődik tovább ebben a elgondolásban (noha a »kapcsolatokon« már Németh sem a szöveg egybeesését vagy az irodalom filológiaiilag felderítendő materiális érintkezéseit érti), mert Németh László még a horvátoktól »elhódított« Zrinyiről beszél vagy az eposz Gundulić—Zrinyi-féle összefüggéseinek ugyancsak még részletesebben megvizsgálendő gondolatát veti fel, a délszláv műköltők és guszlárok verselésének a nyomaira hívja fel a figyelmet, a drávai »hidverésről« vagy éppen a lélek és a nyelv alkati hasonlóságán gondolkodik, ami együttesen utal az »egy sors fejtén« felnevelkedettek közös világára, mégis: a nemzeti irodalmak megmaradnak nála éles kontúrokkal rajzolt különálló jelenségeknek, olyan szellemi különtartományoknak, amelyeknek endogén voltához nem férhet kétség. Borié másféle vízió: ő közös határsávot lát a magyar és a délszláv irodalmakban, olyan tümetre figyel fel, amely mindaddig elkerülte a kutatók érdeklődését. A Magyar—délszláv irodalmi relációkban észreveszi a jelenségek egy olyan csoportját, ami — a vegytan nyelvén szólva — már nem keverék, hanem vegyület, amiben tehát az alkotóelemek nem a fizikai, hanem a kémia törvényeinek engedelmeskedve lépnek kapcsolatba egymással. Ez benne a nóvum.

Könyvének három nagyobb tanulmánya jelzi is már ezeket a tendenciákat, persze még nem következetesen alkalmazva, hisz észlelésükhöz feltehetően induktíve jutott el, a közölt tanulmányok anyagának vizsgálata során (a tanulmányok keletkezésrendje is ezt látszik igazolni).

Ahogy — mint két mondtuk — Sinkó a »történi történelem« fogalmával gazdagította az irodalomtörténeti szemléletet, Bori is szemléletileg újítja meg a komparatiztikát, ha ugyan ez még annak mondható, hiszen tárgya többé már nem két vagy több, hanem egy irodalom, azaz a vizsgált irodalmaknak egy olyan közös tartománya, ahol ez a »közösség« már nem a találkozások és egymásra hatások eredménye.

Arra is rá kell mutatnunk, hogy ez a felfogás nem azonos az újabban gyakran hangoztatott keletközép-európai koncepcióval sem, amely egyszerre figyel a lengyel, szlovák, cseh, ukrán, román, horvát, szerb stb. irodalmakra, hanem olyan új minőséget feltételez, ami nem tapintható ki sem a lengyel—cseh, a román—magyar vagy az ukrán—szlovák kapcsolatokban vagy a fizikailag egymás mellett élő más népek literatúrájában, de nem ragadható meg külön-külön sem, csak a magyar vagy csak a szerb irodalom aspektusából, hanem egyedül azzal a »határsáv-elmélettel« értelmezhető, amely közös irodalom meglétét mutatja ki a délszláv—magyar viszonyokban. Tehát nem a rokontémák és érintkezések jelezte közösségről van itt szó, hanem a történelmileg azonos folyamat közös medréből, illetve e mederben »együttlétező« irodalmak szorosabb szimbiózisáról, amire leginkább az alábbi mozgalmak, jelenségek és nevek utalnak: a Cirill és Metód legenda, a Szent László legenda, a délszláv eretnekség körében született bibliafordítások, a délszláv hősi epika széles rétegének keletkezése (a Hunyadi—Toldi—Kraljević Marko monda összefüggései), Janus Pannonius, a Balassi-líra, Zrinyi, a XVII—XIX. századi magyarországi szerb polgári irodalom, a Kazinczy—Arany—Petőfi—Zmaj vonal, Ady, Veljko Petrović, Krleža életműve stb.

Ez a könyv, amely egyelőre csak fragmentumokat közölhet erről az újszerűen koncipiált »közös irodalomról«, három nagy történeti korszakból meríti anyagát: a középkorból (A szerb Szent László legenda), a XIX. század első feléből (Szerbia felfedezője, amelynek kapcsán Vuk munkásságának magyar vonatkozásai kerülnek előtérbe) s az irodalomtörténet újabb szakaszából (a magyar, a szerb és a horvát avantgarde). A kötet negyedik írása felfogható a vizsgálati módszer elméleti tudatosításának is, noha minden bizonnyal nem azzal a szándékkal készült, hogy a szerző

levonja az elméleti következtetéseket saját tanulmányaiból. Mégis éppen ez utóbb említett írására kell kommentárunkat alapoznunk: egyrészt, hogy lássuk, érvénysülnek-e a könyvben az itt kifejtett elvek, másrészt, hogy közelebről körülírhatjuk az elképzelés újszerűségét.

A »rész helyett az egész« szempontja, az irodalom teljes szellemi állagának a számbevétele és felvonulási útjainak a kijelölése határozza meg a vizsgálat módszerét; a »tényanyag« csak annyiban érdekli, amennyiben az a kölcsönös szellemi behatolás, az »áthallás«, a kulturális glóbusz közösségének a bizonyító anyaga lehet.

A címszavakkal jelzett tanulmányokat külön-külön is ennek az elvi megközelítésnek rendeli alá. A szerb Szent László legenda pl. a filológiai tanulságokon túl mint a magyarországi latin nyelvű egyházi irodalom nyugat-európai ösztönzései mellett érvényre jutó bizánci—görögkeleti szellemi szféra jelenlétének bizonyítéka kerül az analízis középpontjába. Úgy érezzük, ezzel a magyar középkor-szemlélet és a medievisztika mint egész is gyarapodott egy új hangsúllyal, amely a keleti vonatkozásokat (kiszáradásokat és befogadásokat) igen sokáig nagy fenntartásokkal kezelte, s legfeljebb a szövegegybevetés szintjén tudta elfogadni, de anélkül, hogy a szükséges következtetésekig eljutott volna. A »keleti magyarság« vonásaira korunkban már Féja vagy Borislav Jankulov is felhívta a figyelmet, de míg ez utóbbi ennek kapcsán az idealista »véralkati rokonság« ködös elméletét állítja fel, addig Bori az egységes irodalmi folyamatok kialakulásának a lehetőségeit mérlegetli, ennek útjait követi, gondosan megvonva azokat a határokat, amelyek között a sajátos hagyományok, ízlés- és szemléletbeli specifikumok egygyé ötvöződnek. E felfogás szerint a legenda is a két történelem és a két tudatvilág nemcsak érintkezésének, hanem egybefonódásának az esete is, az »együttlétezés« bizonyítéka.

A szerb nyelv és műveltség reformátorának, Vuk Karadžićnak a magyar kultúrával összefüggő élményeit jobbara levelezés-anyagban mutatja be, plasztikus képbe foglalva a két művelődési égőv egyidejű — sokszor párhuzamos, olykor azonban divergens — történéseit, de megítélésünk szerint e tanulmányának az anyaga ad legkevésőbb lehetőséget a közös térkép fentebbi módon elképzelt megrajzolásához, noha ennek a tanulmányunk is igen gazdag »magyar rétege« van (a budai szerb kolónia romantikus ihletésű népiessége stb.). Itt mégis inkább a »mellérendelés« elve jut kifejezésre, de nem annyira az »alarendeltség« fogalmával, hanem a kötet más tanulmányaiban hangsúlyozott együtt és egymásban történéssel szemben. Ebben a részben a szerző a párhuzamosság helyett a kontrasztivitást emeli ki, mert a tanulmányból kiderült, hogy míg a magyar irodalom ez idő tájt a Kazinczy—Révai-felfogás jegyében bontakozik ki, tehát a polgári literátorság, a »tudósság«, a »deáki mesterség« mozzanatai kerülnek benne előtérbe, addig Vuk éppen a vajdasági szerb kultúrában érvényesülő polgári vonallal szembehelyezkedve próbálja győzelemre vinni a maga népi műveltségre támaszkodó elképzelését, s inkább az archaikusabb, de eredetibb szerbiai hagyományokra támaszkodik. Ez a nemzeti romantika gondolatkörének is sokkal idősezerűbb programot kínál, hisz nem az urbánus, többé-kevésbé a polgári Európa eszményeit kivető Vajdaságban, hanem a »magas« kultúrától távolabb eső Szerbia zártabb kultúrájában jelöli meg a tiszta forrásokat, a műveltség nemzeti alapjait (Rousseau, Herder!). Kicsit a »korán jött forradalmár« vonásait is emlékeztünkbe idézi ez a portré, különösen a vajdasági szerb literátus műveltség felől nézve, amelynek intézményei, lapjai és alkotói Vuk kezdeményezéseitől még oly sokáig távol tartják magukat. Talán tovább és távolabb a magyar irodalom letéteményeseinél is, mert a klasszicista öröksége ellenére is már Kazinczy, Toldy, Kölcsey korában megteszi az első lépéseket a Vuk nevével fémjelzett szerb kulturális mozgalom irányába, hogy azután Rummy, Döbrentey, Szécsenyi, Bajza, Székács, Erdélyi, Gyulai, Margalits, századunkban pedig Csuka Zoltán, Kiss Károly, Nagy László

nevével megvonható úton teljesedjék ki. E Vuk kapcsán említett sok magyar név, a párhuzamok és rokonihletek emlegetése ellenére a két irodalom itt mégiscsak analógiás példa egymás számára, de nem azonos folyamatok eredője.

A délszláv—magyar komparatiztika 1918 előtti szakaszának kutatója viszonylag könnyebben igazodik el a kérdések tömkelegében: a szerb vagy a horvát irodalom homogénebbnek és könnyebben körvonalazható-meghatározható képletnek látszik az első világháború előtt, de az új állam megteremtése magyarszt újjárendezi a frontokat. Az »utódállamokban« erősen meglazulnak a korábbi bécsi—pesti kapcsolatok, s ez főleg a horvát irodalom számára teremt új helyzetet. De a szerb irodalom centrumai is megváltoznak, s a már a múlt században megindult folyamat: a »szerb Athén« (Újvidék) korábbi szellemi pozícióinak gyengülése mind szemmel láthatóbbá válik, hogy 1918 után végleg Belgrádé legyen a vezérszólam. A szlovén irodalom a maga nagyobb nyelvi és történelmi különállása folytán megmarad továbbra is afféle belső tenyészetnek. A többi jugoszláviai irodalom ez idő tájt még csak születőben van. A kép tehát, amely elénk tárul az első világháború utáni időkben, rendkívül összetett: államhatárok és kultúrák sok évszázados — majdnem öröknek hitt — viszonyai bomlanak fel szinte szemünk láttára, osztályfrontok rendeződnek át nagy hirtelenséggel, régi kapcsolatok szűnnek meg, s újak születnek helyükben; eszmények, stílusok, esztétikák bomlanak s keletkeznek. S e széttartó, kusza szálak útvesztőjében, konfrontálásában s ugyanakkor e szálak párhuzamainak kiderítésében, együvé tartozásának megmutatásában, az események együtt történő voltának felfedésében mutatkozik Bori megbízható vezetőnek: eligazító ujjmutatása nélkül az olvasón az elveszettség érzése venne erőt.

Visszatérve annak az alapelvnek a számonkéréséhez, amit írásunk elején emeltünk ki, azt kell mondanunk, hogy a közös »határsáv« elmélete e harmadik időszakban is érvényesnek látszik. Természetesen a két nép közötti nagyobb felületi érintkezés következtében a XIX. század irodalmában sokkal intenzívebb az együttélés, míg 1918 után mindez más jelleget ölt. Az avantgarde első, korai szakaszában a közös hagyományemlék még egészen eleven és világosan kitapintható (Crnjanski, Todor Manojlović, Dušan és Žarko Vasiljević, Mladen Leskovac, Jovan Dučić, Milan Rakić), a dadaizmusból azonban már hiányzik a közös élményalap, mert az irodalom ott már megszűnik a nemzeti élet gondjait és a társadalom kérdéseit közvetlenül kifejező jelenség lenni. Mégis, az avantgarde tanulmányozása is azzal a tanulsággal jár, mint az előző koroké: már közös sorsa is azt példázza, hogy ennek a térségnek, pontosabban ennek a két irodalomnak azonosak a lehetőségei, feltételei, élményei, határai: »Mind a magyar, mind pedig a szerb és horvát avantgarde tehát sajátos módon került ki az irodalmi élet belsőbb köreiből — végérvényben anélkül, hogy kifuthatta volna magát, úgyhogy sorsuk e vonásában is találkoztak.«

A tanulmánykötet anyaga, kérdésfelvetése, eredményei s kompozíciója is izgalmas, újszerű. A komparatizmus számára mindenesetre az a legfontosabb, hogy az általunk rég ismert irodalmak összefüggésrendszerének mindaddig megnevezetlen minőségét látta és nevezte meg.

S végül még egy okulás: az összehasonlító irodalom nem kabinet-tudomány. Azt, amire fentebb felhívtuk a figyelmet, csak az irodalom (irodalmak) eleven folyamatait érző, azokban alkotó módon részt vevő ember láthatta meg.

SZELI ISTVÁN